

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

જે વૉર્શિંગ્ટનમાં એ સુરતમાં

આજે ફરીથી અહીં સોનેટના કાવ્યપ્રકાર વિશે લખવા ધારું છું. ગઈ તા. વીસમી ફેબ્રુઆરીએ મુંબઈમાં અમેરિકા-સ્થિત ગુજરાતી કવિ નટવર ગાંધીના ત્રીજા કાવ્યસંગ્રહ 'પેન્સિલવેનિયા એવેન્યુ'ના લોકાર્પણ-કાર્યક્રમમાં હાજરી આપવાનું બન્યું. નટવર ગાંધી અછાંદસ, લયાત્મક વગેરે પ્રકારોમાં તો કાવ્યો લખે જ છે. સોનેટનો કાવ્યપ્રકાર પણ એમને એકંદરે કંઈક કલમવગો ગણાય. તેમનાં પત્નીના અવસાને જગાવેલી તીવ્ર સંવેદનાની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા માટે એમને સોનેટનો કાવ્યપ્રકાર સર્વાધિક અનુકૂળ લાગ્યો. 'પેન્સિલવેનિયા એવેન્યુ'માં પત્નીવિરહનાં સોનેટોનું એક ગુચ્છ ધ્યાનાર્હ બન્યું છે.

સહેજ અંગત ઉલ્લેખ પણ વિનમ્રભાવે જોડી દઉં :

બે વર્ષ પહેલાં મારાં પત્નીનું સાવ અણચિંતવ્યું અવસાન થતાં મારું સંવેદનતંત્ર તીવ્ર શોકાનુભૂતિથી રણઝણી ઊઠ્યું હતું. કવિતાક્ષેત્રે મારી મુખ્ય ગતિ ગઝલના પ્રકારમાં રહી છે તે એકંદરે સુવિદિત છે. પત્નીવિરહથી આંદોલિત મારું ચિત્તતંત્ર પ્રારંભે શોકોર્મિસૂચક ગઝલ લખવામાં પ્રવૃત્ત થયું ન થયું ત્યાં હું, મારીયે કશી સરત વિના સોનેટ ભણી વળ્યો અને પછી તો સોનેટ-સર્જનના પ્રવાહથી પરિપ્લાવિત બન્યો. ફલશ્રુતિ રૂપે દસ મહિનામાં બોત્તર શોકોર્મિખચિત સોનેટો રચાયાં.

જે અકળ કાવ્યસર્જનલીલા અહીં સુરતમાં એ જ — હજારો માઈલ દૂર વૉર્શિંગ્ટનના એક કવિહૃદયમાં પણ સક્રિય બની. નટવર ગાંધીએ પણ પત્નીવિરહની શોકાનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ માટે સોનેટના માધ્યમને અપનાવ્યું, પલોટવું.

અહીં મારે જે ભારપૂર્વક કહેવું છે તે આટલું : એકથી વધુ કાવ્યપ્રકારોમાં કામ કરી શકતો કવિ કોઈ વિશિષ્ટ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ માટે તેને અનુરૂપ એવા કાવ્યપ્રકાર ભણી વળે છે અને એમાં પ્રવૃત્ત થઈ કંઈક ઈષ્ટ કાવ્યપરિણામ સાધી શકે છે. નટવર ગાંધી અછાંદસ કે લયાત્મક પ્રકાર દ્વારા શોકોર્મિસૂચક રચનાઓ કરી શક્યા હોત. મારી ગઝલની વધારે ફાવટ. પરંતુ અમે બંને ચોક્કસ અને સમાન અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ માટે સોનેટ ભણી વળ્યા અને ઢળ્યા તે આ કાવ્યપ્રકારની વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિ-ક્ષમતાની ઘોતક ઘટના લેખાય.

દિવંગત ગઝલકાર આદિલ મન્સૂરી ગુજરાતી ઉપરાંત ઉર્દૂના પણ ઉમદા કવિ હતા. તેમણે અઢળક ગુજરાતી ગઝલો લખી છે. ઉર્દૂમાં તેમણે ગઝલો ઉપરાંત કેટલીક આઝાદ નઝમોનું પણ સર્જન કર્યું છે. આદિલે તેમના દિવંગત વાલિદસાહેબનું સ્મૃતિચિત્ર આલેખતી એક અદ્ભુત ઉર્દૂ નઝમની રચના કરી હતી. ક્યારેક એ તેઓ મુશાયરામાં રજૂ કરતા. અહીં નોંધનીય મુદ્દો એ છે કે શોકોર્મિસૂચક રચના માટે આદિલસાહેબે બે

પંક્તિના શેરોની માળા નહિ પણ કંઈક વધારે પંક્તિઓમાં વિસ્તરતું નઝમનું માળખું પસંદ કર્યું અને તે દ્વારા તેમણે કાવ્યસિદ્ધિનું લક્ષ્ય વીંધ્યું.

પ્રત્યેક પ્રકારની નોખી-નોખી વિશિષ્ટતા તો હોય જ. ગઝલના શેરની બે પંક્તિમાં જે કદીક સૂચવાય છે એ મહાકાવ્યનો અર્ક પણ સંભવી શકે. પરંતુ ગઝલના શેર, દુહા કે હાઈકુમાં કંઈક દીર્ઘ અભિવ્યક્તિને અવકાશ નથી. ત્યારે આખ્યાનકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, નઝમ વગેરે કાવ્યપ્રકારોમાં બૃહદ, વિસ્તૃત અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવાની મોકળાશ રહે. એકાંકી અને બહુઅંકી નાટક, લઘુકથા અને વાર્તા, લઘુનવલ અને બૃહન્નવલ — આ બધા દેખીતા એક કુળના છતાં અનુભૂતિની જુદીજુદી તરેહને વ્યક્ત કરવા માટેનાં પ્રકારો છે. સોનેટ શેર, દુહા કે હાઈકુ જેવું અતિલઘુ નહિ તેમ આખ્યાનકાવ્ય કે ખંડકાવ્ય જેવું વિસ્તીર્ણ કાવ્યસ્વરૂપ પણ નથી. તે ઊર્મિકાવ્યનો જ એક પ્રકાર હોવા છતાં તેનો ચુસ્ત બંધ અને વિશિષ્ટ સંવિધાન તેની ખસૂસ વિશેષતા છે. અનુભૂતિના કંઈક મોટા સ્ફુલ્લિંગો, બારીક કથાતત્ત્વ, પરાકાષ્ટા ઇત્યાદિને તેમાં ખાસ્સો અવકાશ છે. કૌટુંબિક અને વૈયક્તિક સંબંધોની અનેક ભાતો ઉપસાવવા માટે આ પ્રકાર ઘણો અનુકૂળ જણાયો છે. આપણા અનેક સિદ્ધ સોનેટકવિઓનાં તેવાં સોનેટોનો નિર્દેશ કરી શકાય. તત્કાળ તો મને કવિ ઉશનસૂનાં માતા-પિતા વિષયક સોનેટો સ્મરણે ચઢે છે.

કવિ તેની કોઈ વિશિષ્ટ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિનું પૂરેપૂરું કાર્યસાધક માધ્યમ પસંદ કરે તે કાવ્યલક્ષ્યની સિદ્ધિનું તેનું પ્રથમ અને સફળતાની લગભગ ખાતરી આપતું સોપાન કહી શકાય. પાણી જેમ તેનો યોગ્ય ઢાળ કે પાત્ર શોધી લે છે તેમ કવિચિત્તની અનુભૂતિ ચપોચપ બંધબેસતી અભિવ્યક્તિના પાત્રમાં ઢળી જાય એટલે પ્રાથમિક કાર્ય સિદ્ધ થયેલું ગણાય. પણ આવો મણિકાંચનયોગ કાંઈ રમતવાતમાં કે કશી આંતરિક સજજતા વિના સધાઈ ન શકે. તે માટે કવિએ તેના ચિત્તતંત્રને અને સર્જકશક્તિને સદેવ ઉદ્યત તથા મોકળાં રાખવાં જોઈએ. આવી આંતરિક સર્જનપ્રક્રિયા કવિચિત્તમાં નિરંતર ચાલતી રહે તો તે તેના લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાની આશા રાખી શકે. એક વાર આ પ્રથમ પગથિયું ચઢ્યા પછી કવિએ તેની સર્વ સર્ગશક્તિને કામે લગાડી કાવ્યસિદ્ધિ માટે મથવું પડે.

તા. ૨૪-૨-૨૦૧૧

ભગવતીકુમાર શર્મા